

אכילת דג בחלב

בראל שאתי

מהגמרא נראה במפורש שאכילת דג וחלב ביחד מותרת

יש שתי גמרות שמוכח מהם להדיא שמותר לאכול דג וחלב ביחד האחת במסכת חולין קיא וכך נאמר שם: "הלכתא דגים שעלו בקערה - מותר לאוכלן בכותח". הגמרא פוסקת הלכה שדגים רותחין ששמו בתוך קערה שאכלו בה בשר מותר לאכול אותן ביחד עם כותח כלומר עם תבשיל עם חלב, מכיוון שזה נותן טעם בר נותן טעם, כלומר שהבשר לא נותן טעם ממש בחלב אלא בדגים שמעבירים לחלב וזה כבר מותר. וכך נפסק בגמרא וכן ראינו מעשים שאמוראים אכלו את אותו דג בכותח, ועל אחת כמה וכמה שמותר לאכול דג סתם ככה עם חלב, וכן ראינו בגמרא במסכת פסחים (עו ע"ב): "ההיא ביניתא דאיטווא בהדי בישרא - אסרה רבא מפרזיקיא למיכליה בכותחא. מר בר רב אשי אמר: אפילו במילחא נמי אסורה, משום דקשיא לריחא ולדבר אחר". פירוש הגמרא הוא שדג שבושל עם בשר באותו תנור אסור לאכול בתבשיל עם חלב משום שריחא מילתא היא שהבשר הכניס ריח חזק לדג והפך אותו לבשר ממש, ומר בר רב אשי חולק ואומר שלאכול דג עם בשר אפילו שאתה אוכל את הדג בלי חלב-אסור כי זה סכנה לצרעת, וכן גם פה משמע שדווקא עם זה בושל עם בשר אסור אך אם לא יהיה מותר לאכול את הדג עם חלב¹.

דעת הרמב"ם ושאר הראשונים

לא ראינו לפי הרמב"ם ושאר הראשונים התייחסות לאכילת דג וחלב, אלא רק עוד ועוד מקורות שמשמע מהם שמותר לאכול דג וחלב. ברמב"ם (הלכות מאכלות אסורות פ"ט הכ"ג) הביא וז"ל: "פת שאפאה עם הצלי ודגים שצלאן עם הבשר- אסור לאכלן בחלב, קערה שאכלו בה בשר ובשלו בה דגים אותן הדגים- מותר לאכלן בכותח". ועוד כותב הרמב"ם בהלכות מאכלות אסורות (פ"ט ה"ה): "דגים וחגבים מותר לאכלן בחלב". וכן בטור יורה דעה (הלכות בשר בחלב סימן צה): "דגים רותחין מיד לאחר שסלקן מן האש שנתנן בקערה צוננת של בשר או שהדגים צוננין והקערה רותחת- מותר לאכלם בחלב. אבל אם נתבשלו בקדרה של בשר יש אוסרין לאכלם בחלב". וכן פסק זאת הטור להלכה (יורה דעה הלכות

1. ראינו גם בגמרא בנדרים (כ ע"ב) שאפשר לאכול דג איך שרוצים, "מאי שנא מין ביניתא".

בשר בחלב סימן פז): "דגים וחגבים מותר לאוכלן בחלב", עכ"ל. וכן הרא"ש כתב וז"ל: "ירקות או דגים שנתבשלו בקדרה של בשר מותר לאוכלם בחלב רק שהיתה הקדרה רחוצה יפה שלא היה שום שומן דבוק בה אבל אם נצלו בכלי של בשר אסור לאוכלם בחלב", וכן מסכים לכך רש"י, ובעל התרומות, וכן הרשב"א ועוד שאר הראשונים.

הפעם הראשונה שהוזכרה הבעיה לאכול דג וחלב

הפעם הראשונה שהוזכר בספרים שיש בעיה לאכול דג וחלב ביחד משום סכנה, הובאה מפי ר' בחיי בן אשר² בפרושו לתורה (חומש שמות פרק כג) הסבר על פי המוסר למה התורה אסרה לאכול בשר וחלב ואז מזכיר את העניין של דג וחלב, וז"ל: "ועל דרך הפשט טעם המצוה הזאת לפי שהוא מטמטם את הלב, שהרי החלב נעשה מן הדם והדם מזגו רע ומוליד אכזריות, ואחד מטעמי האיסור שבו שאינו מקבל שנוי והתפעלות בגוף כשאר הדברים הנאכלים ולכך טבעו הרע נשאר בתוכו מבלי שנוי, ואף על פי שנשתנה עכשו מדם לחלב וקבל שנוי והתפעלות שהועתק לדבר אחר מכל מקום כשחוזר ומערבו עם הבשר הרי חוזר לכח הדם וטבעו הראשון כבתחלה, והתערבם יחד מטמטם הלב ומוליד גסות ותכונה רעה בנפש האוכל. וכן דעת הרופאים בתערובת דג וגבינה שנתבשלו כאחד שמוליד תכונה רעה וחולי הצרעת", עכ"ל.

רבינו בחיי צריך ביאור

ויש לעיין בדברי הרב שאמר "וכן דעת הרופאים בתערובת דג וגבינה שמוליד תכונה רעה וחולי צרעת", שזה נשמע כמו המשך למה שהוא כבר אמר, שהרי עסק עכשיו בעניין איסור אכילת בשר וחלב ואז התחיל לדבר על נושא חדש שכלל הוא לא עסק שהוא דג וחלב, וכן מי אותם רופאים הללו? והאם נהיה מחויבים למה שהם אמרו שזה מסוכן ולהימנע מאכילת דגים וחלב בגלל שחמירא סכנתא מאיסורא? וכן האם ר' בחיי בא לפסוק זאת להלכה? וכבר ר' יעקב עמדין במור וקציעה על הטור (סימן קעג) כתב על רבינו בחיי זה, וז"ל:

2. רבי בחיי נולד בספרד בשנת ה"א ט"ו (1255) למשפחת הרבנים המפורסמת אבן חלווה יש להבדיל אותו מרבנו בחיי בן יוסף אבן פקודה בעל 'חובות הלבבות', שקדם לו בכמאתיים שנה, היה תלמידו של הרשב"א בברצלונה. כתב גם ספרים על תורה וכן את הספר 'שולחן של ארבע', על הלכות סעודה על פי המוסר והקבלה. רבנו בחיי נפטר בסרגוסה שבספרד בשנת ק' (1340).

"אמנם כך כתב גם הבחיי דתערובת דג וגבינה קשה לצרעת. אולם דעת הרופאים היא, לא מדעת חכמי ישראל אמרה".

פסיקת הבית יוסף והשולחן ערוך

מִן ר' יוסף קארו מביא בספרו **בית יוסף** על הטור ב'ורה דעה (הל' מאכלות אסורות), שמותר לאכול דגים וחלב, אך מכל מקום אין לאכול מפני הסכנה, וז"ל: "דגים וחגבים מותר לאכלן בחלב. ריש פרק כל הבשר (קג ע"ב) אסור לבשל בחלב חוץ מבשר דגים וחגבים וכתב הר"ן (לז ריש ע"א) דכיון דלבשילן שרי, משמע דלאכלן בחלב נמי שרי, דאיסור בשר בחלב בלשון בישול אפקיה רחמנא. וכן כתבו הרמב"ם (שם ה"ה) והרשב"א (תורת הבית הארוך ב"ג ש"ד פה:), דלאכלן בחלב נמי שרי ומכל מקום אין לאכול דגים בחלב מפני הסכנה כמו שנתבאר בספר אורח חיים סימן קע"ג, עכ"ל. הנה אנו רואים בדברי הבית יוסף, שהוא פוסק שלא לאכול דגים בחלב מפני הסכנה כמו שהתבאר בסימן קע"ג, ובסימן קע"ג באורח חיים מביא השולחן ערוך את ההלכה הזאת, וז"ל: "**בין בשר לדגים**, חובה ליטול משום דקשה לדבר אחר, וחמירא סכנתא מאיסורא" ובכן רואים אנו שהשולחן ערוך בסימן הזה כלל לא מזכיר את הסכנה של דגים וחלב, אלא רק את הסכנה של בשר ביחד עם דגים, כמו שמובאת הסכנה הזאת של אכילת בשר ודגים כבר בגמרא, ועוד שגם לא מוזכר בכלל בשו"ע שיש סכנה לאכול דגים עם חלב, וכן יש גם הלכה מפורשת בשו"ע (יר"ד הל' בשר וחלב סימן פז סעיף ג) שמותר לאכול דג עם חלב, ולא הזכיר את הסכנה שם כלל, וז"ל: "ובשר חיה ועוף, אפילו בחלב טהורה מותר בבישול ובהנאה, ואף באכילה אינו אסור אלא מדרבנן. אבל דגים וחגבים [פירוש: לאכלם בחלב טהורה], אין בהם איסור, אפילו מדרבנן", עכ"ל. וזו תימה עצומה, היכן מבאר הבית יוסף את הסכנה של דגים וחלב כמו שאמר שהוא כבר ביאר? וכן מה פשר זה שהוא שלח אותנו בכלל לאורח חיים קע"ג, ששם כתוב שמסוכן לאכול בשר ודגים, שכן ההלכה הזאת נכונה במאה אחוז שהרי כתובה בגמרא, לעומת חלב ודגים שאינם כתובים בגמרא!

טעות סופר בבית יוסף

לפי כל האמור לעיל, יוצא שיש איזו שהיא בעיה בבית יוסף, וכך כותב הרמ"א בדרכי משה הקצר (ורה דעה סימן פז), וז"ל: "ולא ראיתי מימי נזהרין בזה וגם באורח חיים סימן קע"ג (עמ' תלג) אינו אלא שלא לאכלו בבשר משום סכנה, אבל בחלב שרי! ועיין לקמן סימן קט"ז (דרכי משה אות ג). ולכן נראה שנתערב

להרב בית יוסף בשר בחלב", עכ"ל. וכן כותב הט"ז וז"ל: "בבית יוסף כתוב ומכל מקום אין לאכול דגים בחלב מפני הסכנה והוא טעות סופר וצ"ל עם בשר כמוזכר בא"ח סי' קע"ג וכו', עכ"ל. וכן כתב הפרישה, וז"ל: "ולכן נראה שנתערב להרב בית יוסף בשר בחלב וכו', עכ"ל. וכן כתב החיד"א בספרו המחזיר ברכה, וז"ל: "ולדעתי על כרחין צריך לומר כמו שכתב הט"ז שטעות סופר נפל בבית יוסף, דמה שפירש הכנסת הגדולה שכוונת הבית יוסף במה שכתב 'כמו שנתבאר בא"ח סי' קעג, היינו שהאיסור בזה מפני הסכנה, כמו שאמרו הרופאים, הוא על דרך שנתבאר בא"ח סי' קעג לענין דגים עם בשר שאסור מפני הסכנה, כמה מן הדוחק יש בזה' וכו'. ועוד דאם איתא למה לא כתב זה מרן בש"ע לא כאן ולא בא"ח סי' קעג, ולכן היותר נראה כמו שכתב הט"ז שטעות סופר נפל בבית יוסף" עכ"ל.

אין טעות סופר בבית יוסף

ולכאורה יש קושי בדברי האחרונים שאומרים שנפלה טעות סופר בבית יוסף, שהרי איך יכול להיות שהבית יוסף יזכיר את עניין הסכנה של בשר ודגים מיד אחרי שהוא מדבר על אכילת דג וחלב? זה ממש תמוה, וגם אם נגיד את מה שאמר הכנסת הגדולה שהבית יוסף התכוון שזה סכנה כמו שכתבתי בקע"ג שזה גם סכנה, לכאורה אין הנידון דומה לראיה. כי למה שיהיה אסור דג וחלב מפני שיש גם סכנה בבשר ודגים, וגם כבר השיג עליו החיד"א כמו שראינו לעיל ואמר כמה מן הדוחק יש בזה. ואמנם שיש עוד אפשרות לבאר, שאולי זה היה אמור להתווסף לשולחן ערוך, אך כנראה בטעות הושמט משם, אך גם זה בגדר האפשרות, ונראה שהבית יוסף נשאר בצריך עיון.

שיטת הרב עובדיה

הרב עובדיה מביא ביביע אומר את שיטתו כפי מרן הבית יוסף וכן כמו שפסק הבן איש חי והחיד"א שאין לאכול דג וגבינה משום סכנה³. אך לגבי דג וחמאה⁴, מביא הרב עובדיה שאפשר להקל, מכיוון שבכלל בדג וחלב דאעיקרא

3. וכן ראיתי שכתב בשו"ת מעיין אומר שהוא שאל את מרן לגבי מי שמכין פיצות עם אנשובי או טונה, ואמר לו הרב שיש לנקות את התנור. ואם הוא לא רוצה אז לא לקנות ממנו, ולכאורה תמוה מה שעושים בכשרות בית יוסף של הרב משה יוסף ומתירים כאלה פיצריות וכותבים שם לנוהגים היתר ולא כמו מה כתוב במעיין אומר לנקות את התנור.

4. חמאה זה השומן שמפרידים מהחלב.

אין יסוד לזה לרוב הפוסקים. וכן כיון דאעיקרא יסוד החומרא בזה הוא על פי יסוד רעוע. וכן הוא מביא את הראשונים שאמרו שטעות סופר נפלה בבית יוסף וכן מביא את שו"ת אדני פז שכתב שיש להתיר דג וחמאה שכל העולם עושים כן, וכן את שו"ת חינוך בית יהודה והרב בית לחם יהודה ופתחי תשובה והרב יד אפרים שכתבו להתיר דג וחלב שאצליהם נוהגים לבשל את זה ביחד ופוק חזי. וכן הביא מהפחד יצחק שאמר שכל ימיו גדל בין הרופאים, ולא ראה מהם שיש בדג וחלב בכלל בעיה, אך אסר על עצמו בגלל שיצא כך מפני הבית יוסף. ושו"ת זבחי צדק שכתב בשם היד דוד שכן היה המנהג בעיר בומביי, ועדות שהוא מביא מחכמי בגדד שאנשים רבים אוכלים פה דג וחמאה ביחד. וכן גם שהשד"ר של כולל האשכנזים בצפת ר' נחום זאב כהן נר"ו, שבכל ערי אשכנז ורבני האשכנזים בצפת אוכלים דגים המטוגנים בחמאה וכן שהחיד"א כותב להקל. ואומר על זה הרב עובדיה שאם היה רואה חכם יוסף חיים את היד דוד הזה היה חוזר בו ממה שאמר. וכן הרב עונה שם על מה שאמר הבן איש חי שבגלל שזה סכנה אז עדיף להחמיר בדג וחמאה (שהרי חמירא סכנתא), שלא אומרים פה כלל חמירא סכנתא מאיסורא, מכיוון שזה רק סכנה סגולית ולא טבעית⁵ כמו ארס של נחש. וכן כתב גם באמרי אש, דלא אמרינן חמירא סכנתא מאיסורא אלא בסכנה טבעית כגון ארס נחש וכיוצא בזה, אבל היכא שאין בדבר סכנה על פי הטבע, אלא בדרך סגולית, אין לחוש. עיין שם. וכמו שכתב הגאון מלובלין בשו"ת תורת חסד (חאה"ע סי' ה אות ה), שדוקא בסכנה טבעית כגון ארס נחש חיישינן אף במקום שיש ספק ספיקא להקל, אבל קטלנית שאינה סכנה טבעית אלא רק בתורת חששא כמו שכתבו הריטב"א והר"ן, לא חיישינן למיעוטא, ואזלינן בתר רובא להקל. וכן הוא פוסק וז"ל: "ומכיון שענינו הרואות שרבים אוכלים דגים בחמאה, ואינם ניזוקים, וכן כתב הרב פחד יצחק על פי חכמת הרפואה, לא חיישינן להאי מילתא, כמו שכתב הרב זבחי צדק, אשר דבריו טובים ונכוחים. ולא עדיף ממה שאמרו בגמרא (יבמות עב ע"א) "והאידנא דדשו ביה רבים שומר פתאים ה'". לכן המקילים בזה יש להם על מה שייסמוכו", עכ"ל. ולמרות שהרב מקל בחמאה ודג מהסיבות הנ"ל, עדיין מחמיר כמו שאמר הבית יוסף ופוסק להחמיר בדג וחלב.

5. ולכאורה לא הבנתי מה שאמר בגלל שזה סכנה סגולית ולא טבעית, הרי זו סכנה רפואית שהרופאים אמרו!

מכח מי נאסר לאכול דג וחלב

והנה רואים אנו ברבינו בחיי שכל האיסור של דג וחלב נובע מכח שהרופאים אמרו שזה הדבר מסוכן ולכן נהפך לזה דין של חמירא סכנתה מאיסורא, וז"ל: "וכן דעת הרופאים בתערובת דג וגבינה שנתבשלו כאחד שמוליד תכונה רעה וחולי הצרעת". והנה במור וקציעה סימן קעג של ר' יעקב עמדן כתב, וז"ל: "אמנם כך כתב גם הבחיי [שמות כג, יט], דתערובת דג וגבינה קשה לצרעת. אולם דעת הרופאים היא, לא מדעת חכמי ישראל אמרה" עכ"ל. ונראה לומר שמה שלקח השו"ע את הסכנה של אכילת דג וחלב, מדעת הרופאים אמרה אף על פי שהוא לא מביא בבית יוסף את המקור לשיטתו. והנה יש לנו לשאול ולהבין, בהנחה שאנו מחוייבים למה שאמרו הרופאים וחמירא סכנתה מאיסורא, האם אנו עדיין מחוייבים לשמוע בקולם של הרופאים בזמן רבנו בחיי והשו"ע ואי אפשר לבטלם? או שלא כן והרופאים של היום כן יוכלו לבטלם אם יאמרו שזה כלל לא מסוכן לאכול דג וחלב.

דברי הרופאים אסמכתא ואומדנא

והנה ראינו בחתם סופר (ח"ב סימן ק"א) שנשאל בדבר תערובת בשר ודגים, והעיד שהרמב"ם בספרו היד החזקה לא הזכיר כלל שיש בעיה של בשר ודגים, וידועה לכל בקיאותו של הרמב"ם בטבעים ורפואות. והסיק החתם סופר כי הרמב"ם הבין שנשתנו הטבעים ועתה אין סכנה באכילת בשר ודגים. ומוסיף החתם סופר ואומר, וז"ל: "נהי שלא נסמוך על זה לעשות מעשה לאכלם זה עם זה, דהוי ליה דבר הנאסר במנין וכו'. ומשום הכי אנו נזהרים ומנהג ישראל תורה", עיין שם. אם כן יוצא לפי החתם סופר שדבר שנאסר כבר בגמרא אפילו אם נמצא עתה שאין בזה כלל סכנה- לא נתיר את זה באכילה, מכיון שזה נאסר על ידי חכמי ישראל, יש פה כח של דבר הנאסר במניין שצריך מניין אחר להתירו. אך כאן בענייננו שזה דבר שנאסר על ידי הרופאים, אם יתברר לנו שכיום אין חשש כל שכן שלא נחוש לאסור, וכן אנו רואים בשו"ת דעת כהן (סימן ק"מ) שאומר על אותם המערערים על מציצה לנימול שאין לה היום שייכות כלל וגם אין סכנה כלל אם נמנעים מהמציצה וכו', ואז הוא אומר על דברי הרופאים, וז"ל: "אבל באמת נראה שדבריהם בכלל אנו מחזיקים רק לספק, שגם בעצמם אי אפשר שיחזיקו דבריהם בתורת ודאי, שלפעמים יש שאחד וגם רבים מניחים

6. ויש כאלה שרצו לטעון שמא שאמר כבר השו"ע זה סוד ה' ליראיו אך כבר ידוע שלא מן השמים היא.

יסוד מוסד בחכמת הרפואה (והה"ד בכל החכמות), ורבים מחליטים הדבר לדבר אמת, ואחר כך בא דור אחר וחקרה, שכל דבריהם מהבל המה, ומה שזה בונה זה סותר, ואין דבריהם כי אם באסמכתא ואומדנא. אם כן יש לכל דבריהם דין ספק", עכ"ל. ובכן, יוצא עיקרון חשוב לפי דברי הרב קוק שמה שטוען הרופא הוא רק אסמכתא ואומדנא ולא בתורת ודאי כלל⁷, וכן שכל הזמן באים רופאים וסותרים דעת הרופאים הקודמים, ואין לנו אלא מה שענינו רואות ולשאול את הרופאים על אכילת דג וחלב. והפה שאסר הוא הפה שהתיר. וכן מה שאמרנו שרק לגבי מה שנאסר בחכמה על ידי חכמי ישראל צריך חכמה ומניין כנגדם לאסור, ולכן אנו לא אוכלים דג ובשר ביחד אף על פי שנשתנו הטבעים ואין בזה שום בעיה, אך דברי הרופאים הם ממילא רופפים ואפשר לבטלם.

דג וחלב כיום כלל לא מסוכן

והנה לפי מה שאמרנו לעיל, עלינו לברר מה דעת חכמי הרופאים כיום. בדקתי וחקרתי, ושאלתי אנשים שבקיאים בעניינים האלו, ואמרו לי שאין שום בעיה כלל ועיקר באכילת דג וחלב ביחד, וכן ראינו שרוב העולם אוכל דג עם גבינה ולא קורה להם שום דבר. וכן ראיתי במחקרים של חברות מומחות שאין שום בעיה באכילת דג וחלב.

שנוי המנהג

ואם כן, נשאר לנו לברר לפי אלה שנהגו לא לאכול דג וחלב ביחד, האם יכולים לבטל מנהגם אם לאו. ונראה לומר על רגל אחת ובקצרה, שאין כאן כלל ועיקר מנהג שאי אפשר לשנותו, אלא זהו מנהג אשר הינו טעות מכיון שלא קיבלתי אותו מחסידות והחמרתי בו, אלא קבלתיהו ונהגתי בו מכיון שחשבתי שזו ההלכה. אך לפי מה שראינו לעיל ומצאנו שהרי אכילת דג וחלב תהיה מותרת בתכלית, ואין כאן שום איסור. ואפילו דברי הרופאים יתבטלו נמצא שזהו מנהג שנהגתי בו בטעות וחשבתי שכך ההלכה, אך הבנתי שלא כן, ולכן

7. וכן הוא מסביר בהמשך למה בפיקוח נפש סומכים על הרופא? ואומר מכיון שאפילו בספק נפשות ניתנה כל התורה לידחות חוץ מג' חמורות, אז מקשיבים להם ביום הכיפורים כי שם זה אפילו בספק והרי דברי הרופאים לפי הרב הם דברי ספק. וכן כתבו כמה מהראשונים שמעמידים את דברי הרופאים בספק, וכן רואים במסכת נדה. אמנם יש שחלקו על זה ואפילו הכי לא לא אומר שלא יהיה אפשר לבטל את דברי הרופאים אם מתגלה משהו אחר כי דבריהם משתנים זה בונה זה סותר כמו שכתב הרב.

אפשר לבטלו אפילו בלא התרה. וכך כתב גם השו"ע (י"ד סימן ריד) וז"ל: "אבל הנוהגים איסור בדברים המותרים מחמת שסוברים שהם אסורים, לא הוי כאילו קבלום בנדר. ויש מי שאומר שאם טועה ונהג איסור בדבר המותר, נשאל ומתירים לו בשלשה כעין התרת נדרים ואם יודע שהוא מותר ונהג בו איסור, אין מתירין לו אפילו כעין התרת נדרים, דהוי כאילו קבלו על עצמו כאיסורים שאסרתן תורה שאין להם היתר לעולם", עכ"ל. הנה, רואים אנו בדברי השו"ע, שאם קיבלת מנהג בטעות שחשבת שהוא איסור וראית בסוף שזה מותר- אינך צריך אפילו התרת נדרים, שהרי סתם ויש אומרים בשו"ע- הלכה כסתם, כמו שאומרים כל האחרונים, וכן כמו שמופיע בשו"ע (י"ד רלב סעיף י), וז"ל: "נשבע שלא יעשה כך, מפני שהיה סבור שהוא איסור גדול, ואחר כך נודע לו שאין בו איסור כל כך, לא חלה השבועה כלל, כי היתה בטעות", עכ"ל. וכן במקרה זה התגלה שהמנהג היה בטעות, ולגבי מנהג אבות שלא להוציא לעז על הראשונים, בפשיטות יש לומר שאין כלל לחשש כאן להוצאת לעז מפני שלוש סיבות שכותבים בגדולי דורינו והם: א. אין הוצאת לעז על הראשונים אלא במקום שהוא רוצה להחמיר שאין פה שום צד של חומרה ומחמיר על עצמו. ב. רק באישות וגיטין שייך כלל זה. ג. אין לעז על הראשונים במקום שהמציאות השתנתה.

ובכן, מכל מקום נראה שלפי שלשת הסיבות הללו אין שום בעיה של לעז על הראשונים.

פסיקת ההלכה

והנה נראה לומר לעניות דעתי, שאחרי כל מה שראינו לעיל שגם בגמרא פסחים וגם בגמרא חולין נראה שמותר לאכול דג וחלב. וכן ראינו שהרמב"ם רא"ש וטור מתירים ואין כל חשש. וכן שבשולחן ערוך דין זה כלל אינו נזכר, ורק מובא בבית יוסף שאומר שזה סכנה, וכבר רבו הפוסקים לומר שזה טעות סופר כיוון שהוא שולח למקום שכתוב לגבי אכילת בשר ודג ולא דג וחלב. וכן אמרנו שאפילו אם אין טעות סופר בבית יוסף, כל דינו נבע מזה שכך אמרו הרופאים כך. גם ראינו בר' בחיי (שהיה לפני השו"ע) שאמר שהרופאים הזהירו על זאת, ואמרנו על זאת שדברי הרופאים הם רק אומדנא ואסמכתא ולא דבר ודאי, שפעמים הרופאים אומרים כך ופעמים אומרים כך. אז אין לנו אלא מה שעיינינו רואות, ולכן לפי הממצאים שראינו על דג וחלב, עולה שאין שום סכנה כלל וכלל, ולכן דברי הרופאים דאז בטלים. ולגבי אם זה נחשב מנהג שאי אפשר

להתירו, כבר אמרו שזה מנהג טעות ואפילו התרה הוא לא צריך, וכן גם הוצאת לעז על הראשונים אין פה מפני שלשת הסיבות שאמרנו לעיל, וכן רבו הפוסקים לאמר שדבר זה יהיה מותר, הרמ"א וכל פוסקי אשכנז, הרב משש, ועוד. וכן גם ראינו ברב עובדיה שאמר שדג וחמאה יהיה מותר (אך בכל מקרה אסור דג וחלב מפני כך כבר כתב מרן) וכל הדין הזה עיקרו על יסוד רעוע. על כל פנים, לפי כל מה שראינו לעיל, נמצינו למדים שאין כלל בעיה באכילת דג וחלב והדבר מותר אף לכתחילה. ומכל מקום אם ההורים אינם יהיו מרוצים מזה, אז כמובן עדיף לאכול בלי שהם ידעו מפני "דרכיה דרכי נעם".

